

Kőrösi István

Az állam és a gazdaságpolitika szerepe a fenntartható fejlődésben

A fenntartható fejlődés feltételrendszere a 2020-as évtizedben

A 21. század harmadik évtizedében, a 2020–2023-as időszakban rendkívül kiéleződtek a feszültségek és a konfliktusok a világgazdasági és a nemzetközi politikai kapcsolatokban. A korábbiakhoz képest olyan új, súlyos problémákkal kell szembenézni világszerte, amelyek az emberiséget létében érintik, fenyegetik. A Covid-járvány, a háborúk, köztük Európában az ukrainai háború, az ellenőrizhetetlen és kezelhetetlen migráció, az energiaválság, az éghajlati krízis, valamint a nemzetközi pénzügyek válsága alapjaiban rendítette meg a nemzetközi kapcsolatokat és a világgazdaság egész korábbi rendszerét. Ezek a 2020-as évtizedben olyan kumulált válságot idéztek elő, amelyet eddig (2023) nem sikerült kiküszöbölni, sőt megfelelő választ találni sem rá, mert a korábbi erőviszonyok és konfliktuskezelési mechanizmusok felborultak, felborították azokat. Minden téren drámai, alapvető jellemzővé vált az egyensúlytalanság.

Ebben a rövid tanulmányban a fenntartható fejlődés megalapozására vonatkozó gondolataimat foglalom össze, az állam és a gazdaságpolitika szerepére fókuszálva. Mindenekelőtt békére, józan, racionális stratégiákra és új, korrekt konfliktuskezelési mechanizmusokra van szükség, amelyek konszenzushoz vezethetnek. Mindezeket elengedhetetlennek tartom ahhoz, hogy a rombolás helyébe az építés és a fejlődés, a konfrontáció helyébe az együttműködés, az irracionális cselekvés helyébe a racionális stratégiák kidolgozása és megvalósítása lépjen.

A fenntartható és felzárkóztató fejlődés csak észszerű növekedésre, munkahelyteremtésre, szerkezeti modernizációra, egyidejű monetáris és fiskális stabilizációra és jó környezetgazdálkodásra épülhet. Különösen azt kell hangsúlyozni, hogy a fejlődés bázisa csak az emberi méltóság megélését biztosító, társadalmi méretű munkahelyteremtés lehet. Stabil munkahelyek és szociális biztonság nélkül nincs, nem lehet fejlődés, csak

további periferizálódás. A pénzügyi stabilizáció ugyanakkor nem épülhet restrikcióra, az előbbi csak tartós fejlődés bázisán lehet megvalósítani.

Gazdaságpolitikai szempontból a modernizáció fő tényezőinek tekintendő: 1. a fejlett technológiák átvételének és alkalmazásának ösztönzése; 2. a globális innovációs folyamatokba történő bekapcsolódás; 3. a fejlesztési források biztosítása; 4. a tőkepiacok fejlettsége és működése; 5. a jól képzett és megfelelően motivált munkaerő-állomány kialakítása és hasznosítása. A finanszírozás fontos tényező, de a brüsszeli költségvetés az EU GDP-jének csak kevesebb mint 1%-át teszi ki, s ennek töredéke a fejlesztési támogatás, ezért a Brüsszelből érkező költségvetési transferek igen fontos, de csak járulékos elemet jelenthetnek a közép- és kelet-európai országok felzárkózásához. Az EU nagy országainak felvevőpiacai jelenleg kevésbé dinamikusak, azaz lassan növekednek, sőt az EU importpiacán elsősorban Kína és a távol-keleti országok törnek előre.

A fenntartható minőségi fejlődés megvalósítása a termelékenység és a foglalkoztatottság növelésének összeegyeztetését igényli. A kvalifikált foglalkoztatás növelése a fejlesztés záloga, a termelékenységet a növekvő és javuló minőségű foglalkoztatottság bázisán lehet és kell elérni. Az erőforrások allokációjában nyilvánvalóan javuló hatékonyságra van szükség. A termelékenység növelése technológiafejlesztést, és nem az ugyanakkora termelés kevesebb munkaerővel való ellátását igényli. A versenyképesség növelése azt jelenti, hogy a piaci szereplők többet ruházzanak be termék- és termelésifolyamat-innovációkba. A szolgáltatási piacokat feltétlenül fejleszteni kell, de a fejlődéshez nem elegendő a piacok megnyitása, sőt gyakran éppen a piachoz jutás feltételeit kell racionálisan szabályozni, azaz észszerű, közérdekű versenyszabályozásra van szükség.

Az EU-ban növekszik a képzésben és a szakképzésben részt vevők száma és aránya, ami nagymértékben hat a gazdasági növekedésre, a termelékenységre és részben a foglalkoztatásra. Az átlagos közoktatási idő egy évvel történő meghosszabbítása folyamatosan a GDP 0,3–0,5%-os növekedését biztosíthatja. Az oktatásra fordított költségvetési kiadások aránya az EU-ban átlagosan kb. a GDP 5%-át teszi ki, a költségvetésekben pedig mintegy 10–11%-kal szerepel. Ennél a világ gazdaságban előretörő országok gyakran jóval magasabb arányt valósítottak meg. Az oktatásra fordított közkiadások aránya a 2010-es évtizedben számos EU-országban csökkent, így Németországban, Franciaországban, sőt Ausztriában és Finnországban is. A fejlődés követelményeihez mérten a képzetlenek aránya sajnos túl magas, és ez akadályozza a foglalkoztatás növelését. A kutatásra-fejlesztésre és a versenyképességre vonatkozó lisszaboni célkitűzéseket nem sikerült teljesíteni, ezért prolongálták őket 2020-ra, azonban addigra sem teljesültek. A K+F ráfordítások nemzetközi összehasonlításban

az élenjáró országokhoz képest az EU-országok többségében igen alacsonyak, ami nem ad jó alapot a fejlesztési stratégiák számára.

A humántőke-állomány megfelelő hasznosítása, a versenyképesség javítása csak aktív munkaerőpiaci politikai támogatással biztosítható. A kiszámíthatóság, a szociális biztonság olyan érték, amely a munkaerő mentális és fizikai egészségét biztosítva egyben termelékenységét is növeli. Ehhez nyilvánvalóan intézményi reformokra van szükség. Finnország, Svédország és Dánia az aktív munkaerőpiaci politikát, a képzés-továbbképzés szerves rendszerét, a munkahely-közvetítést, a K+F munkahelyek létesítését ötvözte a megfelelő jóléti biztonsági juttatásokkal. Csáki György rámutat arra, hogy a fejlesztő állam sikere Skandináviában és (a válság előtt) Írországban azt bizonyítja, hogy a határozott állami gazdaságfejlesztési célok nem kizárólag alacsony bérköltségek, hosszú munkaidő, munkavédelem, társadalombiztosítás és a szociális juttatások hiánya/hiányosságai révén valósíthatók meg.¹ Csáki bizonyítja, hogy csak a magas termelékenységű, nagyobb hozzáadott értéket biztosító, humántőke-intenzív termelés vezethet elsősorban sikerre. Ugyanakkor Farkas Beáta jól mutat rá arra, hogy nem várhatjuk, hogy a gazdaság fejlődéséhez szükséges egészséges és képzett munkaerő, a kutatás-fejlesztés kellő szintje, a multinacionális vállalatokra ráépülő, dinamikus kis- és középvállalkozások spontán társadalmi, gazdasági folyamatok eredményeképp rendelkezésre álljanak, létrejöjjenek.²

A fejlesztő állam irányvonalát összefoglalva, pontosítva leginkább a fenntartható, minőségi fejlesztést és fejlődést ösztönző államként határozhatjuk meg. Meg kell alapozni a fenntarthatóságot, mivel a rövid távú tűzoltások után a hosszú távú problémakezelés elengedhetetlen (különösen a növekedés és az egyensúly együttes kezelése, az észszerű környezetgazdálkodás és a környezetkímélő technológiák kifejlesztése és elterjesztése, valamint a nagy ellátó rendszerek konzisztens reformja és finanszírozhatósága). A rövid távú programok véget érnek, pozitív hatásuk elmúlik, kifulladás (például az árfolyam- és kamatváltozások). A fejlődésnek tartós ívűnek kell lennie, azaz hosszú távú fejlődési trend keretfeltételeinek kialakítására, megalapozására van szükség.³ A pusztá GDP-növekedés helyett a minőségi fejlődésre kell helyezni a hangsúlyt, mivel a GDP növekedése gyakran nem a valódi fejlődés jelzője (például amikor a gépkocsik a közlekedési dugóban kipufogják a benzint, többletköltséget, idővesztést, környezeti kárt okozva, a GDP-ben viszont ez fogyasztásbővülésként jelenik meg, holott a jólét ekkor nem nő, hanem csökken).

¹ CSÁKI 2009.

² E folyamatokat és összefüggéseket részletesen és mélyen elemzi FARKAS 2017.

³ HALMAI 2014.

A fejlődés minőségi jellegének hangsúlyozása több szempontból fontos. A fejlődésnek fenntarthatónak és környezetbarátnak kell (kellene) lennie, nem szabadna túlterhelni sem a természeti, sem a létrehozott infrastrukturális környezetet, és nem szabadna csorbítani a következő generációk létfeltételeit, sem természeti, sem pénzügyi téren. A fenntarthatóság gazdasági, pénzügyi, természeti környezeti és humánerőforrás-feltételeit egyszerre kell figyelembe venni, mert bármelyik tényező szűk keresztmetszete a fenntarthatóságot veszélyezteti, sőt megakadályozza. A minőségi oldal azt is jelenti, hogy a fejlődés minőségileg kedvező struktúrában menjen végbe. Ehhez olyan struktúra szükséges, amelyben felértékelődik a nemzeti, iparági vagy vállalati teljesítmény a világpiacon (ezt jelzi a cserearányok hosszabb távú javulása és a világexportban való részesedés tartós növekedése). Sajnos az Európai Unióban jelenleg (a 2020–2023-as időszakban) a tagországok többségében éppen ennek az ellenkezője megy végbe.

A termelésben megalapozott rentabilitásra, az értékesítésben dinamikus piacokra van szükség. Stagnáló piacokon is előre lehet törni a versenytársak kiszorításával történő térnyeréssel, de ezt sokkal nehezebb elérni és fenntartani, mint a dinamikus piaci szegmensekben, saját innovációval lépni előre. Farkas Péter találó megállapítása szerint a kiszorítás képessége a tőkeerősek privilégiuma.⁴ Az innováció lényege az kell hogy legyen, hogy az emberi szükségletek kielégítésére alkalmasabb termékeket, szolgáltatásokat célszerűbb módon hozzon létre. A fejlődés minősége másrészt jelzi azt, hogy az eredményt az erőforrásokkal való takarékosabb, észszerű gazdálkodás mellett érik el. Ugyanakkora nyereséget eredményező energiamegtakarítás technológiai fejlesztés révén sokkal előnyösebb, mint ugyanakkora többletenergia előállítása. Ráadásul hosszú távon rentábilisabb is, csökkenti a sebezhetőséget, impulzust ad a műszaki fejlődésnek és javítja a külkereskedelmi mérleget. Pozitív az életminőségre gyakorolt hatása is.

A jövő útja – legalábbis a fejlett országokban – nem elsősorban az anyagi termelés és az anyagi javak fogyasztásának növelése, hanem az életminőség javítása (élhető környezet, fontos szolgáltatások elérhetősége, jó közlekedés és infrastruktúra). Ezért nemcsak nem mindegy, hogy a GDP-t milyen struktúrában termeljük meg, hanem létfontosságú az a tény, hogy fejlettebb struktúrában több hozzáadott érték termelhető, magasabb termelékenység érhető el. Kiemelkedő az innovatív termelékenységnövekedés, amely a *know-how* révén biztosítható.⁵ Nem elegendő tehát több tőkét befektetni a termelésbe, hanem azt a technológiai fejlesztésre, a humán erőforrás minőségének javítására kell koncentrálni. Ezenkívül az intézmények működésének, az irányítás

⁴ FARKAS 2011.

⁵ CSATH 2019.

és a vezetés színvonalának emelésére van (lenne) égető szükség makro- és mikroszinten egyaránt. Az állam gazdasági szerepvállalásának sikerességében nem az újraelosztás mérete a döntő, hanem funkcióinak jó betöltése és összehangolása.

A fejlesztő államnak a környezet gazdagságának felélése nélküli fejlesztésre kell törekednie, amely nem határolja be a jövő generációk cselekvési lehetőségeit. A versenyképesség javításában nagy szerepet játszik a fajlagos költségsökkentés, ezt azonban a hozzáadott érték növelésével, a technológia fejlesztésével és a termékstruktúra javításával kell elérni.⁶ A bérek és a jövedelmek korlátozása tökéletesen járhatatlan út, mert lefelé menő spirálhoz vezet. A beruházások és a fogyasztás csökkenése nyomán visszaesnek az állami bevételek, ami a szándékolt pénzügyi konszolidációt is lehetetlenné teszi a történelmi tapasztalatok szerint. A jóléti rendszerek működtetése feltétlenül észszerű reformokat, intézményi, eszközrendszeri, finanszírozási, ellenőrzési átalakítást igényel, de semmiképpen nem leépítést, hanem átépítést, a jobb működtetés érdekében. A fejlesztési célok elhibázása, meg nem valósítása az állam működési hiányosságaira utal, és a pénzügyi deficitnek növekedésével jár. Ez is baj, de a legfőbb probléma a társadalmi deficitek növekedése, az emberek kiszolgáltatottsága. A normatív közgazdaságtan feladata, hogy társadalmi értékeken alapuló normákat, elvárásokat állítson fel, és azok stratégiai megvalósításához nyújtson támpontokat.

A hagyományos állami centralizáció szerepe a múlté, a jelenben és a jövőben a gazdaság működtetésében a társadalmilag elfogadott szabályrendszer és annak betartása, betartatása kerül előtérbe, ami viszont a törvényi, szabályozási, intézményi keretrendszer általános elfogadását és érvényesítését igényli. Hangsúlyozni kell, hogy az állam gazdasági, társadalmi, politikai elfogadottsága a tényleges legitimáció forrása, ezek híján semmiféle stratégia nem vezethet sikerre, nem is hajtható végre. Csaba László szerint a közgazdaságtan és a gazdaságpolitika gyakorlatában jelentkező inkonzisztenciák, feszültségek okozzák a válságot.⁷

A válságból való kilábalásban és a jövő fejlesztési pályájának megalapozásában világosan meghatározható néhány kulcsterület. A 21. században továbbra is egyre nélkülözhetetlenebb az egészségügy, az oktatás, a tudomány, a K+F, az innováció szerepe, a közművek működtetése, a kultúra szerepe és támogatásának fontossága.⁸ Kádár Béla rámutat, és mélyen elemzi, hogy a stratégia elsőrendű célja tehát a humántőke-képzés, az emberi erőforrás fejlesztése. Ez gyökeres változásokat, erőteljes lépéseket kíván

⁶ BOTOS 2000.

⁷ CSABA 2014. A válság értelmezéséhez fontos, tisztázó gondolatokkal járul hozzá és a gazdaság-filozófia, a stratégia, a gazdaságpolitika egymásra építésének szükségességét bizonyítja művében.

⁸ KÖRÖSI 2009.

az oktatáspolitikában, a képzési rendszerben, a kutatásban-fejlesztésben. Az ember a legfontosabb tőkeforrás, de nem csak gazdasági lény. Vonzó társadalmi környezet csak az erkölcsi-kulturális dimenzió erősítésével, az oktatáson-szakképzésen túlnövő átfogó neveléssel alakítható ki. Ez viszont sürgeti az erkölcs- és kultúravezérelt fejlődés beindítását, ami egyszerűen versenyképesség-javítási előfeltétel is.⁹

Piaci alapon sok minden nem működtethető. A vízgazdálkodás például sehol nem működik piaci alapon. Erre alapulva ugyancsak nem működnének a német és a francia vasutak, de az EU-beli vasúttársaságok többsége sem (ugyanakkor világosan látszanak a privatizált brit vasutak minőségi romlásának problémái). Németországban a koncesszióban épített autópályákat az állam tartja karban. Az állam kötelezettségeit az elvárások nagyban befolyásolják, a közjó érvényesítését és szolgálatát várják el tőle. A legitimáció alapja a minél erősebb érték- és érdekszövetség a társadalomban és a gazdaságban. A tőkebefektetők rendszerint a kisebb, a munkavállalók, a fiatalok és a nyugdíjasok a szélesebb, aktívabb állami szerepvállalásban érdekeltek. Ugyanakkor a befektetők is válság idején az állam mentőövében reménykednek. Nyereséges időszakokban a profitot magánosítani törekszenek, a kockázatokat és a veszteségeket pedig mindig „államosítani” akarják, azaz a költségvetésre kívánják terhelni. Ennek szembetűnő példája a 2008-ban kezdődött válságban és utána nemcsak az Egyesült Államok, hanem Nagy-Britannia, Németország és Franciaország is. A 2020 utáni válságos pénzügyi időszakban ismét ugyanennek a tanúi vagyunk.

Korunk gazdaságában világgazdasági és nemzetgazdasági szinten egyaránt differenciáló mechanizmusok működnek, amelyeket érdekek mozgatnak. Ezek miatt megnőtt a technológiai és a költségverseny fejlettségi szakadékot mélyítő hatása. Az államok mozgástere a globalizáció folyamatai és a multinacionális vállalatok világméretű stratégiája és szerepe következtében beszűkült, az állami tulajdon nagymértékben leépült, a standard színvonalú vagy azt el nem érő munkaerő kiszolgáltatottsága és leépítése megnőtt, sőt a középosztály jelentős leszakadásának vagyunk tanúi Európában, sőt világszerte. A gazdasági döntések nemcsak gazdasági, hanem társadalmi következményekkel is járnak. A vállalatok szerepe ugyanakkor változatlan abban az értelemben, hogy fő célként a profitmaximalizálásra törekednek. (Kivéve a nonprofit cégeket.) A piac önmagában nem képes, nem is lehet feladata, hogy a szerteágazó és jövőre ható társadalompolitikai, családvédelmi és környezetvédelmi szempontokat megvalósítsa. Ennek érvényesítése a társadalom- és gazdaságpolitika feladata. Ennek arra kell hatnia, hogy a gazdasági szereplők felelősen, kreatívan, kooperatívan cselekedjenek, és ez a magatartásmód

⁹ KÁDÁR 2008.

általánossá váljon, és meg is érje számukra, azaz a szabályozási rendszer ne büntesse, hanem előmozdítsa a felelős gazdálkodást.

A világ és a nemzetgazdaságok pénzügyi rendszere nem semleges, hanem jelenlegi formájában a fenntarthatatlan fejlődésre ösztönöz, sőt kényszerít. Farkas Péter szerint „az immár fenntarthatatlan neoliberális modellben az állami bevételek szükségszerűen elmaradnak a kiadásoktól, ugyanakkor gyengül a kormányzatok manőverező képessége”.¹⁰ A polgárok jóléte szempontjából fontos lenne, hogy az állam ne elsősorban elvegye a gazdálkodói és a munkajövedelmek növekvő részét, hanem hatékonyan működjön közre abban, hogy segítse a becsületes jövedelmen alapuló egyéni megtakarításokat, s tulajdonossá váljanak az emberek. A 2020–2023-as időszak pénzügyi folyamatai újra alátámasztják ezt a megállapítást.

Jelenleg a világban gyakran összekapcsolódik a hanyatló állam és a torz piac negatív párosa. A 2008–2009-es válság és a 2010-es évtized fejleményei is nyilvánvalóvá tették, hogy az állam és a piac diszfunkciói, torzulásai felerősítik egymást. Az állam gyenge működése a deficitok növekedésében, a foglalkoztatási helyzet romlásában, a fejlesztési célok el nemérésében nyilvánul meg. Az állam korábbi működtetési koncepciói a 21. században nem működnek (a hagyományos éjjeliőri, gondviselői funkció). A fejlesztési funkció kerül előtérbe, de fontos hangsúlyozni, hogy ebben is erősödik az állam közvetett, a tudományos-műszaki fejlődést és innovációt ösztönző szerepe. A modern államnak fontos funkciója a gazdaság jó működéséhez egyre nélkülözhetetlenebb infrastruktúra (közszolgáltatások, közművek) jó színvonalának biztosítása, megfelelő kiépítettségben, minőségben és áron. A társadalom igényli az oktatás, az egészségügy minél gyorsabb fejlesztését. Az államnak bizonyos dimenziókban a fejlesztési szerepe is kiemelkedően fontos (lenne): alap kutatások, kultúra, területfejlesztés. Az állam szerepvállalását igénylő közcélok nem csökkentek, hanem hangsúlyosabbá váltak, ami a közpénzek jobb felhasználását, strukturális átrendezést és az elköltés sokkal hatékonyabb ellenőrzését igényli. Botos Katalin átfogóan elemzi a közpénzügyek kérdéseit, az államháztartás és -adósság összefüggéseit, a nemzetközi gazdaság és a nemzetközi pénzügyek problémakörét.¹¹

Világszerte az államok működésének problémája, hogy a közigazgatás mérete túlburjánzott, fenntartási költségei az inflációt meghaladóan növekedtek, a közpénzek felhasználásának hatékonysága romlott. Persze a közigazgatás méretét is az ellátott feladatokhoz és azok színvonalához kell mérni. A kritikák megalapozottsága inkább abban áll, hogy a „*state administration*” szó szerinti adminisztrációs ráfordítása messze meghaladta az állami kiadások növekedési ütemét. Az elosztási és a kiegyenlítő

¹⁰ Ennek következményeit részletesen elemzi FARKAS 2011.

¹¹ BOTOS 2011.

funkcióval szemben a fejlesztést generáló funkciókat kell (kellene) erősíteni. Ez növelhetné az állam elfogadottságát, legitimációját. Mindez összefügg a mindenkire érvényes törvényes rend és szabályozás egységes alkalmazásával. Az indokolatlan mentességek és kivételek (kedvezmények) felszámolásával az adó- és járulékkulcsok csökkenthetők, miközben az ebből származó bevételek összege növekedne. Vagyis nem az adókulcsokat kell növelni, hanem az adóbevételek összegét. Ez pedig elválaszthatatlan a gazdasági aktivitás serkentésétől. Ehhez a belföldi megtakarítások növelésének ösztönzésére és gyors hazai reálberuházásokká változtatására lenne szükség, mivel ez gyarapítja a nemzeti vagyonállományt. Botos Katalin ugyanakkor rámutat, hogy „a tartós külső finanszírozás azonban a nettó nemzeti vagyon csökkenését jelenti”¹².

A gazdasági döntések mindig társadalmi következményekkel is járnak. A piac ezek figyelembevételére csak nagyon korlátozottan képes, nem is erre hivatott, nem ez a funkciója. Fontos tényező egyébként, hogy a piac jó működése az állami voluntarizmus ellen hat, azaz jelző és visszajelző szerepét érdemes erősíteni azokon a területeken, ahol a kereslet-kínálat szabályozó ereje megfelelően működik, ahol viszont nem, ott állami beavatkozás és észszerű szabályozás, gyakran az állam jelentős szerepvállalása szükséges.

A globalizáció, az állam szerepe és a versenyképesség erősítésének összefüggései

A globalizáció fő folyamatai és a multinacionálisok világdimenziójú tevékenysége alapvetően befolyásolja, jelenleg nagymértékben behatárolja az államok tényleges, *de facto*, sőt nemzetközi szerződések révén *de jure* cselekvési lehetőségeit. Az államok összefonódása révén függőségük is növekszik, az aszimmetrikus függőség az erők javára szolgál, a gyengébbeket hátrányosan érinti. A nyitottság révén tovább csökken az államok belgazdasági szabályozási mozgástere, sőt a bel- és a külgazdaság elválaszthatatlanná vált egymástól. Az ebből levonható következtetés nem a nyitottság és a világgazdasági beágyazottság csökkentése, hanem a gazdaság versenyképességének, alkuerejének és így pozíciójának megerősítése. A nyitott piacok és a konvertibilis valuták korszakában felértékelődik az országok gazdaságpolitikájának minősége, az értékrendszer és az érdekek képviselője, az intézményrendszer és az eszköztár fejlődést előmozdító szerepe. A szabályozás elveit és lényegét illetően a nemzetközi viták

¹² BOTOS 2005.

folytatódnak, sőt kiéleződnek abban a tekintetben, hogy az állam beavatkozzon-e, miképpen, milyen mértékben és milyen eszközökkel a piaci folyamatokba. Az nyilvánvalónak tűnik, hogy minél konzisztensebb, értékalapú a gazdaságpolitika, annál inkább vezethet sikerre a minél szélesebb körben elfogadott közös értékrendszer alapján. Jelenleg, a 2020-as években az Európai Unióban éppen a korábbi közös történelmi értékrendszer nagymérvű eróziójának vagyunk tanúi, annak súlyos negatív hatásaival együtt.

Az állam fejlesztést generáló szerepének megvalósítását igen sok tényező behatárolja, a korlátok a legutóbbi években is egyre keményebbé váltak. A már elemzett problémák megoldását nagyon megnehezíti, hogy a fejlesztési stratégiák megvalósításának időhorizontja kitolódott. Az állami stratégiák sikere nagymértékben azon múlik, hogy a vállalatok milyen tudástőkével rendelkeznek, és azt hogyan hasznosítják. Az előrelépés kulcsát a tudástőkét jól hasznosító, versenyképességüket növelő vállalatok jelentik.¹³

Makroszinten az orvos- és tanárképzés, a mérnöki és informatikusképzés fellendítése, a minőségi tudományos kutatói állomány fejlesztése, az infrastruktúra szanálása egyre nagyobb tökeigényt támaszt. A megtérülés csak hosszabb távú és gyakran nem közvetlen. A beruházások, a munkahelyteremtés és a növekedés összefüggései minden korábbinál bonyolultabbá és áttételesebbé váltak.¹⁴ A fejlesztési stratégiák finanszírozásához nagyobb hazai megtakarítóképességre és ösztönzésre (reálkamat) van (lenne) szükség. A nemzetközi verseny intenzitása tovább nő, minél kisebb és nyitottabb egy ország, a strukturális alkalmazkodásban annál több igazodási kényszer nehezedik rá. A fejlesztő állam sikerei (Skandináviában, Dél-Koreában és másutt) és kudarcai (Latin-Amerika sok országában) arra figyelmeztetnek, hogy igen sok függ attól, hogy az állam képes-e, és mennyiben képes felismerni és megvalósítani a közjó szolgálatát, mennyiben tud a társadalomban problémamegoldásokra, kezdeményezésekre ösztönző keretfeltételeket teremteni, és az innovációs láncolat szerves egészének kiépülését előmozdítani. Amíg nem, addig a konjunkturális válságon túl a strukturális válság is megmarad. Az előbbi rövidebb távon is orvosolható, az utóbbi közép- és hosszú távú horizontot igényel.

A minőségi fejlődés érdekében az államnak a humánökológiai szempontra kellene érdemben építenie: ember és természet viszonya, az élő és a tárgyasult környezet védelme, a közösségi infrastruktúra gyarapítása felélés helyett, a pazarló anyagi fogyasztás helyett a jóllét maximalizálása. Az ilyen irányú fejlesztés a fenntartható gazdasági növekedés szempontjából is kedvező tendenciákat indíthatna el. A humán

¹³ KATONA 2018.

¹⁴ KÖRÖSI 2009.

tőke értékteremtő képességének növelésében és a fenti folyamatokba való beillesztésében az államokra, a vállalatokra és az egyénekre egyaránt fontos szerep hárul.¹⁵ A nemzetállamok mozgásterét a globalizáció folyamatai nagymértékben beszűkítették, és továbbra is korlátozzák, ezért megnőtt a nemzetállamok észszerű nemzetközi együttműködésének szükségessége. A nemzetállamok ugyanakkor versenyeznek is egymással az észszerűbb *policy-mix* kialakításában. Az észszerűbb, a minőségi fejlesztést ösztönző gazdaságpolitika a nemzetközi versenyben történő felzárkózás kulcsfontosságú tényezője.¹⁶

A német, osztrák, holland gazdaságpolitika szerint a stabilitásorientált irányvonal biztosíthatja leginkább a gazdaság jó működésének feltételeit. (Jelszószerűen: „stabilitással a növekedésért.”) Ennek igazolását abban látják, hogy a pénzügyi konszolidáció és stabilizáció bázisán, alacsony infláció mellett érdemesebb és kiszámíthatóbb megtakarítani és beruházni. A versenytársakhoz képest alacsonyabb költségnövekedés nagyobb jövedelmezőséget és jobb versenyképességet biztosít. A francia és a mediterrán irányvonal sokáig a növekedés ösztönzésére helyezte a hangsúlyt, vállalva a nagyobb államháztartási deficitet és nemzetközi fizetésimérleg-hiányt, valamint a gyakran magasabb ütemű inflációt is. Emögött az a koncepció állt, hogy az államnak a növekedésösztönzésre kell koncentrálnia a beruházások növelése és a munkahelyteremtés érdekében. Ha nincs elegendő saját forrás, akkor hitelfelvétellel, adósságnövelés árán is lehet konjunktúrát ösztönözni. Abban a reményben költekeztek túl és adósodtak el az államok, hogy a pótlólagos növekedés hasznából több állami bevétel, főleg adóbevétel keletkezik, amelyből vissza lehet fizetni a hiteleket, és szanálni lehet a költségvetést, s egyúttal a magasabb ütemű növekedés haszna is megmarad. (Jelszó: „növekedéssel a stabilitásért.”) Ismeretes, hogy ez utóbbi koncepció nem vált be. Az államháztartási deficitek tartóssá váltak, és kumuláltak nagy adósságállományok alakultak ki. Korunkban a pénzügyi egyensúlyhiányok drámaian megnöttek, és ennek következtében a magas adósságteher miatt csökkennek a növekedés és a fejlesztés forrásai, ezért a pénzügyi konszolidáció elengedhetetlen (lenne).

Több mint negyedszázaddal ezelőtt Európa nyugati felében és a kelet-közép-európai országokban egyaránt nagy várakozásokkal, reményekkel és illúziókkal tekintettek a rendszerváltás nyomán létrejött új helyzetre, amelyre nem voltak, nem lehettek megfelelően felkészülve. A nyugat-európai országok alkalmazkodó politikai partnereket, a vállalatok új, olcsó, kedvező termelési telephelyeket és könnyen meghódítható új piacokat reméltek Kelet-Közép-Európában. A működőtőke-beruházásoknak a magyar vállalatok növekedésében játszott szerepét részletesen

¹⁵ KÖRÖSI 2016.

¹⁶ PORTER 1998.

elemzi Katona Klára.¹⁷ A térség keleti felének országai gyors felzárkózásban, mielőbbi integrációban és a Nyugathoz hamar közelítő életszínvonalban bíztak, s azt remélték, hogy mindez nagyobb megrázkódtatások, bizonytalanságok és túl nagy áldozatok nélkül elérhető. 33 évvel később, 2023-ban megállapítható, hogy az átalakulás terhei és költségei a vártnál nagyobbak lettek Kelet-Közép-Európában.

Gazdasági, pénzügyi téren valamennyi EU-tagország fő feladatai közé tartozik kitalálni, miként lehetne egyszerre biztosítani a fenntartható, hosszú távon stabil, jó (javuló) struktúrában végbemenő, környezetbarát és versenyképes fejlődés keretfeltételeit a pénzügyi fenntarthatóság, majd a fiskális és monetáris stabilitás egyidejű megteremtésével együtt.¹⁸

Európa gazdasági, pénzügyi pozícióinak javításához átfogó, a fenntartható fejlődés feltételrendszerét megteremtő gazdaságpolitikára van szükség. A visegrádi országokban különösen a felemelkedés kulcstényezőire kell összpontosítani a felzárkózás érdekében.¹⁹ Tartós fejlődést kell indukálni, a növekvő gazdaságban keletkező jövedelemnövekedés alapot teremthet a belföldi megtakarításokra, amelyeket minél hatékonyabb reál- (termelési) beruházásokra kell fordítani. Ésszerű szabályozással biztosítani kellene, hogy a termelés profitrátája magasabb legyen, mint a hitelkamatok. 2023-ban egyértelműen megállapítható, hogy csak a stabilitásorientált államháztartás felé haladó és egyúttal a gazdasági fejlődést ösztönző, a tartós növekedési pályára állítást megvalósító konzisztens gazdaságpolitikai stratégia vezethet sikerre.

A szerves fejlődés megalapozásának döntő tényezője a humán erőforrás fejlesztése, ez a hatékony foglalkoztatásnövelés bázisa. A közoktatás, a tudomány, a kutatás-fejlesztés, a kultúra és az innováció egységes láncolatot alkotva, együtt határozza meg az országok fejlesztési kilátásait. Ezekre a területekre a két világháború között éppen a világgazdasági válság körüli években Magyarország és Finnország költött relatíve a legtöbbet, akkori nemzeti jövedelmük mintegy 15%-át. (Ez a jelenlegi GDP-adatokkal nem hasonlítható össze, de a mostani kiadásoknál nagyságrendileg nagyobb arányt jelentett.)

Korunkban az országok felemelkedése és versenyképessége négy fő terület fejlődésétől függ: 1. az egészségügy; 2. az oktatás, tudomány, kutatás-fejlesztés és innováció; 3. az infrastruktúra, különösen a közlekedés és az információs és kommunikációs technológia; és 4. a környezetgazdaság fejlődési dinamikájától. Mindazok az országok felemelkedtek, amelyek ezeket a kulcsterületeket dinamikusán fejlesztették, és mindazok hanyatlottak, amelyek ezeket elhanyagolták.²⁰ E négy terület

¹⁷ KATONA 2015.

¹⁸ HALMAI 2014.

¹⁹ VIDA 2015.

²⁰ KÖRÖSI 2016.

Kelet-Közép-Európában és különösen Magyarországon rendkívül gyengén finanszírozott, még a hasonló fejlettségű országok átlagához viszonyítva is. A felzárkózás megalapozásánál, az államháztartási kiadások tervezésénél ezzel sürgősen számolni kellene. A magyar gazdaság versenyképességének javítása átfogó koncepciót és konszisztens stratégiát igényel.²¹

Az Európai Unióban, benne Magyarországon is súlyos gondot jelent, hogy a tagországok jó része az említett területek fontosságának hangsúlyozása ellenére a megtermelt GDP-jéhez viszonyítva 2018-ban kevesebbet költött egészségügyre, oktatásra és környezetvédelemre, mint 2008-ban a válság előtt, illetve 2009-ben a válságban. Az egészségügyre Magyarország 2008-ban GDP-jének 4,9%-át fordította, 2009-ben 5,2%-át, 2018-ra ez az arány a GDP 4,7%-ára csökkent. Oktatásra Magyarország 2008-ban a GDP 5,3%-át költötte, 2009-ben 5,4%-ot, 2018-ban pedig 5,1%-ot. A környezetvédelmi kiadások aránya a GDP-hez viszonyítva Magyarországon a 2008. és 2009. éves 0,6%-ról 2018-ra 0,4%-ra csökkent (2020-as Eurostat-adat).

Ezek a kedvezőtlen tendenciák több EU-országban is jelentkeznek. 2008–2018 között az egészségügyi kiadások GDP-hez viszonyított részaránya Magyarországon kívül még 7 EU-országban csökkent (a mediterrán és a balti országokban). Az oktatási kiadások a GDP-hez mérten 2008–2018 között az EU-ban 9 országban nőttek (a skandináv országokban, Ausztriában, Belgiumban, Németországban, Horvátországban és Romániában), a többi 19 tagállamban viszont mindenütt csökkentek. A környezetvédelmi kiadások/GDP-arány Magyarország mellett még további 16 EU-tagországban csökkent. E területek súlyának csökkenése hozzájárul Európa térszerkezetéhez a világgazdaságban (2020-as Eurostat-adat).

Európa világgazdasági pozícióinak alakulása szempontjából döntő fontosságú az Európai Unió kereskedelmének alakulása, mind az Európai Unión belül, mind a külső kapcsolatokban. Az intra-EU-kereskedelemnek a 2007–2016-os időszakra vonatkozóan rendkívül részletes és alapos elemzését nyújtja Éltető Andrea, a meghatározó tényezők összefüggéseinek bemutatásával.²²

Korunkban négy fő folyamat zajlik: 1. a globalizáció; 2. az integráció; 3. a nemzetállamok szerepének átalakulása; 4. a regionalizmus és a szubregionalizmus erősödése. A globalizációnak, a világméretű összefonódás, az egymásrautaltság és a függési rendszerek kialakulásának és erősödésének egyaránt vannak pozitív, semleges és negatív hatásai. Pozitív hatású a fejlődésre: a tudományos vívmányok, az orvosi technika, a gyógyszerek, a K+F eredményeinek világszintű elterjedése, az információs és kommunikációs technikák globális elérhetősége, a földrajzi távolságok

²¹ A teendőkről komplex elemzést nyújt SZALAI–KOLOZSI 2017.

²² ÉLTETŐ 2018.

összezsugorodása – a légi közlekedés révén globálisan, a korszerű közúti és vasúti hálózatok révén lokálisan –, a távolsági turizmus lehetőségei, az egyének és a vállalatok nemzetközi mozgásterének növekedése, a szabad pénzváltás és pénzáttalások lehetősége, és hosszan sorolhatjuk tovább. E pozitív vívmányokhoz való hozzáférés nagyban javította az élet minőségét az elmúlt évtizedekben, ugyanakkor a hozzáférés lehetőségei egyenlőtlenek és a differenciálódás is felgyorsult a világ gazdaságban.

Az Európából kiáramló külföldi közvetlen beruházások (FDI) egyszerre jelentik a tőke, a technika és a munkahelyek exportját, a beruházások és a munkahelyek külföldre telepítését, de egyúttal új hazaikat is teremtenek, nagyságrendben kisebb számban, de jóval nagyobb hozzáadott értékkel. A vállalatoknak versenyképességük javításához a termelési értékláncok egyre magasabb szintű szegmenseibe kellene és érdemes bekapcsolódniuk.²³

A 2008–2009-es válságon túljutott a világ, de gyökerei megmaradtak, és végigkísérték a 2010-es évtizedet. A gazdasági, pénzügyi válságok történelmi gyökerei mélyre nyúlnak, kezelésük mindig igen fájdalmas volt és súlyos következményekkel járt.²⁴ Véleményem szerint a világ gazdasági válságjelenségek, torzulások, az érdekes erőviszonyok átrendeződése a mélyben lezajló folyamatokban nagyban hozzájárult a 2020 utáni válságok és konfliktusok kirobbanásához. A reál gazdasági növekedés beruházásokat igényel. Ehhez tőkére, a beruházások megtérülését biztosító környezetre, vásárlóerő-növekedésre és piacbővülésre egyaránt szükség van. A beruházások növelését reálmegetakarításokra kellene alapozni, mert a kizárólag hitelből való növekedés korszaka lejárt. A beruházások azonban csak akkor valósulnak meg, ha a várt (kalkulált) jövőbeni nyereség biztosított, azaz megéri beruházni. A másik fontos feltétel a piacok bővülése. Csak akkor érdemes bővíteni a termelést, ha a piacokon a felvevőképes, azaz fizetőképes kereslet növekszik. Ennek biztosításában a nemzetgazdasági ösztönző gazdaságpolitikának és az előretekintő, stabilan jól kalkuláló vállalati politikáknak döntő szerepe van.

A fenntartható fejlődés biztosításához fontos figyelembe venni, hogy minőségi változások mentek végbe a gazdasági-társadalmi struktúrákban. A nem anyagi javak és szolgáltatások súlya és jelentősége megnőtt a termelésben és a fogyasztásban. A növekedés mennyiségi alakulásán túl mindinkább a komplex fejlődésre helyeződik a hangsúly. Ez a gazdasági, társadalmi és környezeti tényezők együttes figyelembevételét és összhangját igényli.

²³ SZALAVETZ 2019.

²⁴ A 20–21. századi világ gazdasági és pénzügyi válságok és a válságkezelés történelmi tapasztalatait elméleti, gazdaság- és pénzügypolitikai összefüggéseikkel együtt rendkívül alaposan és mélyen elemzi a máig ható tanulságokkal SCHLETT 2020.

Az országok jóléte és jövője szempontjából kulcskérdés, hogy lesz-e elég munkahely és megfelelően kvalifikált munkaerő. A munkahelyteremtést a termelési költségek és a piacbővülés alakulása mellett a technológiák és a nemzetközi munkamegosztás alakulása is jelentősen befolyásolja. A munka jövőjével kapcsolatban az oktatás-képzés, a továbbképzés, a szakképzés színvonala és struktúrája döntő jelentőségű.

A tartós növekedés elérésének fontos kérdése, hogy miként alakul a potenciális növekedés trendje, és hogyan viszonyul ehhez a ténylegesen megvalósuló (aktuális) növekedés. Az utóbbi tartósan nem haladhatja meg az előbbit. Ha igen, akkor trendváltásról kell beszélni. A gazdaságpolitikának a gyakorlatban a rendelkezésre álló növekedési potenciál minél jobb kiaknázására kell (kellene) törekednie.²⁵

A fejlődés pályafüggősége és az útválasztás problémája egyszerre van jelen az országokban. A növekedés tényezőire jól építő, ösztönző gazdaságpolitika tágíthatja a mozgásteret. Ez azért is fontos, mert válság esetén növeli az országok védekező- és ellenálló képességét (rezilienciáját és rezisztenciáját).²⁶ Ezért a tudásalapú gazdaság és társadalom kiépítése egyben a fenntartható gazdasági növekedés biztosításának és felemelkedésnek a legjobb útja is.

Összefoglalás és következtetések

Tanulmányomban a fenntartható fejlődés fő elméleti, makrogazdasági és gazdaságpolitikai tényezőinek összefüggéseit elemeztem. Záró következtetéseim a következők:

Lehetséges-e és szükséges-e a gazdasági növekedés korunkban, nem terheli-e meg végzetesen Földünket? Lehet-e egyáltalán tartós, hosszú távon fenntartható növekedés véges, korlátos erőforrásokkal rendelkező Földünkön? A válasz lényege, hogy a GDP növekedése úgy is végbemehet, sőt egyre inkább úgy kell megvalósítani, hogy a termelés értéke ne többletanyag és energiaráfordítás mellett nőjön, hanem ugyanannyi vagy egyre kevesebb nyersanyag- és energiafelhasználással állítsunk elő egyre több hozzáadott értéket, kvalifikáltabb munka, *know-how* révén, azaz tudásigényes termeléssel. 100 egységnyi előállított értékben egyre kevesebb legyen a nyersanyag és az energia értéke, és minél több a hozzáadott érték. Így a nem anyagi termelés és szolgáltatások értéke és aránya nőhet a GDP-hez viszonyítva. Korunkban már egyre inkább indokolt a növekedésen a fenntartható fejlődést érteni. (Ha így értjük, akkor a növekedés fogalma továbbra is jól használható.)

²⁵ HALMAI 2014.

²⁶ HALMAI 2020.

A II. világháború után a keynesianizmus, majd a neokeynesianizmus, a modern növekedési elméletek, az institucionalizmus, a behaviorizmus és a monetarizmus egymással vitatkozva, gyakran szöges ellentétben számos fontos szemponttal járultak hozzá a növekedés elemzéséhez, és fontos gazdaságpolitikai üzeneteket is megfogalmaztak. Úgy gondolom, hogy az elméletek terén is jelentős fejlődés tanúi vagyunk. Részint az elemzések történeti, matematikai-ökonometriai, multidiszciplináris eszköztára bővült és komplexitásuk növekedett. A növekedés egyes tényezőinek hangsúlyozásától az út korunkra elvezetett a fejlődés-gazdaságtanig, sőt a gazdaságon túlmenő komplex fejlődéstan létrejöttéhez, amely a gazdasági fejlődés vizsgálatát holisztikus szemléletben szervesen összekapcsolja a történelmi, társadalmi, szociológiai, társadalompszichikai és etikai tényezők vizsgálatával.²⁷

Európában különböző fejlődési-fejlesztési modellek léteznek egymás mellett. A „stabilitással a növekedésért” mottó alapján működik a rajnai modell, főleg Németországban, Ausztriában és Hollandiában. Ennek pillére a gazdasági és pénzügyi stabilitás, amelyben a gazdaságpolitikát a gazdasági-pénzügyi egyensúlyra törekvés, a kiszámíthatóság, az alacsony infláció és a magas szintű foglalkoztatás, a külkereskedelmi és fizetésimérleg-egyensúly vagy -többlet elérésére való törekvés jellemzi. A stabilitást fontos növekedésösztönző tényezőnek tekintik, és az alacsony infláció egyúttal költség- és versenyképességi előny a nemzetközi versenyben, a magasabb inflációjú országokhoz képest.²⁸

A mediterrán modell (főleg Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában) a növekedésösztönzésre épít, az állam aktív és gyakran közvetlen szerepvállalását tartja szükségesnek. Deficitfinanszírozást, államháztartási hiányt és nyomában adósságfelhalmozást is vállalva, abban a reményben, hogy a mestersegesen generált pótlólagos GDP-növekedés hasznából, az így megnőtt adókból szánálni lehet a költségvetést, és a pótlólagos növekedési ütem is fennmaradhat. A hitelből megvalósított beruházások és munkahelyek révén megnőhet a foglalkoztatás. Így a foglalkoztatás bővítése nyomán emelkedik a munkavállalók jövedelme és fogyasztása, ezáltal megnőnek az állam szja- és áfabevételei is. A mediterrán modell jelszószerűen: „növekedéssel a stabilitásért.”

A közép- és kelet-európai út 30 éve, az 1989–1990-es rendszerváltás nyomán jött létre. A rendszerváltó országokat közös és eltérő vonások egyaránt jellemzik. Közös vonás a polgári parlamentáris demokrácia, a többpártrendszer, a demokratikus

²⁷ A fenntartható gazdaságtan elemzése és a jövő megalapozása szempontjából a legalapvetőbb átfogó műveknek tartom: VIRÁG 2019; MATOLCSY 2022.

²⁸ Az államháztartás és tényezőinek összefüggéseit, a szakpolitikák alkalmazását és hatását részletesen és mélyen elemzi SCHLETT 2018.

intézmények, a piacgazdaság útjára történt visszatérés és a kelet–nyugati kettéosztottság felszámolása saját erőfeszítések és döntően saját teherviselés révén. Az EU-integrációhoz való szoros kapcsolódást, társulást, majd csatlakozást szintén elsősorban a közép-kelet-európai országok kezdeményezték, majd az átalakulási folyamat terheit legnagyobb részben maguk fedezték, míg a béke, az integráció és a térség piacbővülésének osztalékát döntően az EU és vállalatai kapták meg. A térség országai a hitelfelvétel nyomán folyamatosan kamatokat és törlesztést fizetnek, a külföldi közvetlen beruházások (FDI) működése kapcsán pedig nagymértékben megnőtt a profitrepatriálás, ami a jövedelemkiáramlás fő tényezője. Közép- és Kelet-Európa hátránya, hogy nem tudott szervesen kifejlődni és kiteljesedni a szociális piacgazdaság rajnai modellje. (A skandináv és az angolszász modell pedig még kevésbé alkalmazható térségünkben, ezért e tanulmányban ezeket nem elemeztem.) A felzárkózás érdekében jelentős gazdaságpolitikai lépéseket tesznek a térség országai, a lemaradás több tényezője viszont fennmaradt: alacsony, sokáig csökkenő bérhányad, strukturális fejlettségi különbségek, a szakképzett munkaerő jó részének elvándorlása, a hazai megtakarítások és a saját forrású beruházások nem elegendőek voltak. A kelet-közép-európai országok között jelentős történelmi különbségek vannak, eltérő évszázados, sőt évezredes gyökerű fejlődési sajátosságok nyomán. Gazdasági és társadalomszerkezeti, intézményi, kulturális és civilizációs hozományuk eltérő volt. A rendszerváltás utáni közös kérdésekre ezért különböző gazdaságpolitikai válaszokat adtak. Forrásaikat is másképpen hasznosították. Lengyelország sikeresen elkerülte a recessziót a 2008–2009-es válság idején. Csehországnak sikerült újraélesztenie és modernizálnia hagyományos történelmi iparágait, Magyarország pedig 2010 után igen eredményes volt az új munkahelyek teremtésében.

Korunkban a gazdasági és a társadalmi fejlődés meghatározó tényezőjévé vált az emberi erőforrás, amely a tudás- és értékteremtő társadalom alappillére, ezért annak képzése, megbecsülése és megfizetése alapvetően fontos. Ezzel ellentétben, hogy az USA-ban az 1970-es évek közepe, Európában az 1980-as évek eleje óta a gazdasági növekedés haszna több mint 90%-ban a népesség leggazdagabb 1%-ának jut, ami a jelenlegi újraelosztás rendkívül igazságtalan és káros voltát tükrözi.

Közép-Európa sorsát a 21. század harmadik évtizedében új erőviszonyok, adottságok, jó gazdaságpolitikával általunk fokozatosan tágítható keretek határozzák meg. A globalizáció kihívásai és feltételrendszere nemcsak kényszereket jelent, hanem az új gazdaságpolitikai válaszok keresésének szükségességét is a követhető fejlődési út kialakításában.

Felhasznált irodalom

- BOTOS J. (2000): Versenyképesség-elemzés: Fogalmi körüljárás, hazai esélyek. In FARKAS B. – LENGYEL I. (szerk.): *Versenyképesség – regionális versenyképesség*. Szeged: JATE Press, 218–234.
- BOTOS K. (2005): Piac és államtörténeti áttekintés. In BOTOS K. – KÖRÖSI I.: *Nemzetközi gazdasági ismeretek*. Budapest: Szent István Társulat, 325–349.
- BOTOS K. (2011): *Pénzügypolitika – gazdaságpolitika*. Budapest: Tarsoly.
- CSATH M. (2019): *Bevesszük a kanyart? Tudás-érték-jövő*. Budapest: Kairosz.
- CSABA L. (2014): *Európai közgazdaságtan*. Budapest: Akadémiai.
- CSÁKI Gy. szerk. (2009): *A látható kéz. A fejlesztő állam a globalizációban*. Budapest: Napvilág.
- ÉLTETŐ A. (2018): Az Európai Unió belüli kereskedelem a válság után. In ÉLTETŐ A. – SZIJÁRTÓ N. (szerk.): *Változó Európa a változó világban*. Budapest: MTA KRTK VKI, 157–188.
- FARKAS B. (2017): *Piacgazdaságok az Európai Unióban*. Budapest: Akadémiai. Online: <https://doi.org/10.1556/9789634540304>
- FARKAS P. (2011): *A világgazdaság ingatag helyzetének mélyebb okairól*. Budapest: MTA VKI.
- HALMAI P. (2014): *Krtzis és növekedés az Európai Unióban*. Budapest: Akadémiai.
- HALMAI P. (2020): *Mélyintegráció*. Budapest: Akadémiai. Online: <https://doi.org/10.1556/9789634545569>
- KATONA, K. (2015): How Components of FDI Impacted the Growth of Hungarian Companies During the Last Two Decades. In KATONA K. – KÖRÖSI I. (szerk.): *Felzárkózás vagy lemaradás? A magyar gazdaság negyedszázada a rendszerváltás után*. Budapest: Pázmány Press, 123–140.
- KATONA, K. (2018): Impact of Knowledge Capital on the Production of Hungarian Firms. *International Advances in Economic Research*, 24, 135–146. Online: <https://doi.org/10.1007/s11294-018-9684-x>
- KÁDÁR B. (2008): Deficitjeink. *Pénzügyi Szemle*, 53(2), 171–182.
- KÖRÖSI, I. (2009): Growth, Financial Disequilibria, Employment and Competitiveness – Past and Future. *Heller Farkas Papers*, (1), 111–132.
- KÖRÖSI, I. (2016): The Renewability of the Social Market Economy in the European Union. *Kritische Zeiten*, 7(1–2), 2–19.
- MATOLCSY Gy. (2022): Új fenntartható gazdaság (Tézisek). In BAKSAI G. – MATOLCSY Gy. – VIRÁG B. (szerk.): *Új fenntartható közgazdaságtan: Globális vitáirat*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.
- PORTER, M. E. (1998): *The Competitiveness of Nations*. London: MacMillan.
- SCHLETT A. (2018): *Államháztartás és szakpolitikák*. Budapest: Pázmány Press.
- SCHLETT A. (2020): Három nemzedék: Helyreállítási periódus, és ami utána következik. In KATONA K. (szerk.): *Növekedésöztönzési kísérletek és kudarcok*. Budapest: Pázmány Press, 55–91.
- SZALAI Á. – KOLOZSI P. P. (2017): Mit kell tennünk egy versenyképesebb magyar gazdaságért? *Polgári Szemle*, (12), 183–195.
- SZALAVETZ A. (2019): *Globális értékláncok, szakosodás és feljebbtlépés: Magyarországi feldolgozóipari leányvállalatok tapasztalatai*. Budapest: Napvilág.
- VIDA, K. (2015): Analysing Catching-up Trends of the Visegrad Countries: Heading Towards more Convergence? In KATONA K. – KÖRÖSI I. (szerk.): *Felzárkózás vagy lemaradás? A magyar gazdaság negyedszázada a rendszerváltás után*. Budapest: Pázmány Press, 177–194.
- VIRÁG B. szerk. (2019): *A jövő fenntartható közgazdaságtana*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.